

„Kísértet járja be Európát”, avagy a populizmus diszkurzív kalandjai

A társadalompolitikai valóság kísértetének, mint a kísérteteknek általában, két szubsztanciális tulajdonsága van: egyrészt megtöri a fennálló, az aktuálisan létező (vagy akár a lét) abszolút jellegének illúzióját; másrészt, minthogy tagadásként vagy hiányként jelenik meg számunkra, nem lehet bizonyosságunk természetét illetően. A mostanság a társadalomtudományos széken belül és a közéleti szóhasználatban is kiemelkedően népszerű populizmus „kísértet” jellege legfőbb teoretikusai, váteszei és méltatói számára is elfogadott. Azt is figyelembe kell vennünk azonban, hogy a társadalom-politikai térben megjelenő kísértetek – és ezt 1848 óta tudjuk – mindig politikai szeleken érkeznek, maguk is átpolitizáltak. A populizmus politikai beágyazottságát tehát a tudományos diskurzus áttekintése kapcsán is fontos szem előtt tartani.

A szakirodalmi áttekintés és a kapcsolódó publicisztikák tanulsága, hogy a populizmus tárgyalása és szóhasználata körüli visszásságok egyik alapvető oka a meghatározás homályossága és heterogenitása. 2018-ban hasonló definíciós problémákkal találjuk szemben magunkat, mint Ernesto Laclau a 2005-ben megjelent *A populista ész* c. könyve elején, ami elsősre azért meglepő, mert Laclau nem csak definíciót, de egy komplex elméleti keretet is kidolgozott a populizmus mint a politikai elemzés kategóriája és mint politikai logika kapcsán. Az a tényező, amely a populizmusról való beszédmódot újra a fogalmi tisztázatlanság állapotába taszítja, feltételezésünk szerint nem annyira elméleti jellegű, inkább a társadalmi realitásból fakad: vagyis, hogy a populizmus a politikai valóságunk eleme, jelölője lett. A populizmus tehát már nemcsak az elemzés kategóriájaként adódik, hanem annak tárgyaként is. A „populizmus” kifejezés különböző diskurzusokban különböző jelentéssel mintegy lebegő jelölőként (*floating signifier*) azonosítható, más tartalommal rendelkezik a neoliberais, a jobboldali és a baloldali diskurzusokban.

A szerző a Pécsi Tudományegyetem gyakorlóiskolájának etikanára. E-mail: soos4kinga@gmail.com.

A tanulmányban először a populizmus tudományos diskurzuson belüli helyét próbáljuk meg beazonosítani, majd kísérletet teszünk a populizmusnak mint jelölőnek az azonosítására az előbb felsorolt különböző politikai diskurzusokban azon kérdések mentén, hogy mit jelöl a „populizmus”, hogyan artikulálódik, milyen kontextusa van, hogyan kapcsolódik más diskurzusokhoz. A populizmus mint fogalom használatát a populizmus mint politikai logika vizsgálati módszerének, vagyis a diskurzusanalízis segítségével igyekszünk eljutni a populizmus kísértetének kritikai olvasatához.

A populizmus kísértete

A populizmus „kísérteties” jellege tulajdonképpen már egy toposz a populizmust tárgyaló tudományos diskurzuson belül. A képzettársítás forrása a modern populizmus meghatározásának első kísérletét jelentő, Ghița Ionescu és Ernest Gellner szerkesztésében, 1969-ben megjelent *Populism: Its Meaning and National Characteristics* c. gyűjteményes kötet. Ionescu és Gellner bevezetőjének első mondata: „Kísértet járja be a világot, a populizmus kísértete.”¹

A Kommunista Kiáltvány híres kísértetének megidézése ebben az esetben a populizmus baljósságát hivatott jelezni, hisz mind a szerkesztők, mind a kötet szerzőinek nagy része az alapvetően liberális elköteleződésű London School of Economics intellektuális köréhez tartoztak.² Eszerint a populizmus úgy tűnik föl az újonnan alakuló államok és kormányok számára, és válik egyre népszerűbbé köztük, mint a nyugati demokrácia és a liberális rend, valamint a szovjet típusú kommunizmus alternatívája. A Marx–Engels-parafraízis jellegzetessége továbbá, hogy pontatlan, a Kiáltványban szereplő Európa, itt a világra cserélődik, ez egyszerre tágítja az értelmezés keretét és szűkíti abban az értelemben, hogy a liberális Nyugat-Európa kikerül a populizmus jelenségének tárgyalási köréből. A populizmus meghatározását segítő esettanulmányok – az Észak-Amerikai kereskedő farmerek érdekcsoportját megcélzó XIX. századi

1 „A spectre is haunting the world – populism.” Ghița Ionescu – Ernest Gellner (eds.): *Populism: Its Meaning and National Characteristics*. The Macmillan Company, USA, 1969, 1.

2 Feltehetően maga a kötet is egy, a London School of Economics szervezésében 1967-ben tartott, a populizmus meghatározását célul kitűző konferencia eredményeként jött létre.

populizmus, a Latin-Amerikában működő nem osztályalapú, a fennálló ideológiával szembehelyezkedő különböző XX. század eleji populista mozgalmak, az orosz narodnyik mozgalom, a Kelet-Európát érintő paraszti, fasiszta és kommunista populizmusok, az afrikai kapitalizmus- és osztályellenes populista ideológiák leírására korlátozódnak. A populizmus meghatározásának e XX. századi kísérlete rávilágít a fogalom használatának diverzitására, a definiálás problematikusságára. Ugyanakkor bizonyos alapvető jellegzetességek körvonalazódnak: a populista politika bázisát jelentő tömeg/nép nem osztályalapon határozódik meg – ugyanakkor általában a földművelő paraszti réteg áll a középpontban –, hanem valamiféle ellenállásban az uralkodó elittel szemben, továbbá a XX. századi populista politikai mozgalmak kritikusak (ha nem épp elutasítóak) a kapitalizmussal szemben, zömében szocialista elképzeléseket hirdetnek.

A populizmus jelenségének kísérteties jellegére újabban Benjamín Arditi 2004-es *Populism as a Spectre of Democracy: A Response to Canovan* c. cikke mutat rá. Arditi a demokrácia és a populizmus kapcsolatát vizsgálva elfogadja Margaret Canovan³ nézetét, miszerint a populizmus alapvetően demokratikus, és megjelenésével a megújult vagy megújított demokrácia ígérését helyezi kilátásba, amikor a demokratikus intézményrendszer nehézségei – mint a képviselői korlátai vagy az embereket elidegenítő bürokrácia – akuttá válnak. Arditi továbbgondolja Canovan metaforáját, miszerint a populizmus a demokrácia árnyéka, vagyis a demokratikus működéssel járó lehetőség, szerinte ugyanis „helyesebb a populizmusra a demokrácia kísértetére hivatkozni, mint az árnyékára, minthogy kísértet mint referencia megidézti azt az eldöntetlenséget, amely beépült a populizmusba, minthogy ez éppúgy lehet valami, ami kíséri a demokráciát, mint valami, ami kísérti.”⁴ A demokrácia és a populizmus tehát tisztázatlan viszonyuk ellenére is elválaszthatatlanok egymástól.

Ezt a gondolatmenetet folytatva lép tovább Daniele Albertazzi és Duncan McDonnell a XXI. századi populizmus mint a nyugat-európai demokrácia kísértetének tárgyalására.⁵ Albertazzi és McDonnell álláspontja szerint a teoretikusok eddig főleg a Nyugat-Európán kívüli populizmust

- 3 Fontos megjegyezni, hogy Margaret Canovan 1981-es *Populism* c. monográfiája az első igazi kísérlet a populizmus fogalmának egységesítésére.
- 4 Benjamín Arditi: *Populism as a Spectre of Democracy. A Response to Canovan. Political Studies*, 2004 (52), 141. (A szerző fordítása.)
- 5 Daniele Albertazzi – Duncan McDonnell: Introduction: The Sceptre and the Spectre. In Daniele Albertazzi – Duncan McDonnell (eds.): *Twenty-First Century Populism. The Spectre of Western European Democracy*. Palgrave Macmillan, New York, 2008.

kutatták, jóllehet a kilencvenes évek végétől és a kétezres évek elejétől a populista előretörés fő terepe Nyugat-Európa (gondoljunk csak Franciaországra vagy Olaszországra). Ebben a kontextusban a populizmusra mint a hagyományos demokratikus pártok elégtelen működésére és a globalizált kapitalizmussal járó neoliberális rendszerekben felmerülő problémákra adott válaszreakcióra tekinthetünk. A képviseleti rendszerben való csalódás és a politikusokat övező bizalmatlanság Európa-szerte a választópolgárok apolitizálódásához, sőt sok esetben politikaellenességhez vezetett. Albertazzi és McDonnell szerint a populista mozgalmak a szuverén nép kísértetét idézik meg, azzal az ígérettel, hogy az általuk képviselt „tisztá” demokráciában a népszuverenitás feltámad, a populizmus szerintük egy emancipációs ígéret, amely kilátásba helyezi az erényes és egységes nép felszabadítását az elit és a veszélyt jelentő „mások” csoportjának uralma alól. A populizmus kísértete tehát metaforikusan úgy képzelhető el, mint amely előállt, hogy átvegye a jogart.

Mint láthatjuk, a populizmus kísértete a hasonlattól a metaforáig vezető útja során egy, a fennálló rendszerre veszélyt jelentő alternatívától a demokrácia egy sajátos mellékhatásáig több jelentést vett fel, ugyanakkor mégis üres maradt: vagyis nagyon sok mindent jelent, mégsem állítható róla semmi definícióértékű.

Diskurzusanalízis – a populizmus módszertana a Populizmusra alkalmazva

Minthogy a következőkben Ernesto Laclau-nak, a populizmus talán legnagyobb teoretikusának elméleti keretét és vizsgálati módszerét fogjuk a populista politikai jelenségre alkalmazni – a tisztánlátás érdekében – el kell különítenünk a Populizmusnak,⁶ mint a politikai elemzés kategóriájának fogalmát a *Realpolitik* területén működő, meghatározott politikai gyakorlatot jelölő populizmus fogalmától.

Amikor a laclau-i értelemben vett Populizmus későbbi teoretikus alapját adó elképzelések elméleti rendszerként először összeálltak, akkor még a projekt a diskurzusanalízis egy sajátos ágának volt tekinthető. Ernesto Laclau és Chantal Mouffe az Essex Iskola keretei között dolgozta ki a hegemonia

6 A nagy kezdőbetűs Populizmus ugyan az angolszász irodalomban a XIX. századi amerikai agrárpopulizmus bevett elnevezése, de a XIX. századi populizmusfogalmak zavaró sokszínűsége indokolja a jelölő újrahaznosítását.

fogalma köré fölépített posztmarxista és posztstrukturalista elméleti és módszertani csomagot, amelynek foglalata az 1985-ös *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics* c. kötetük. A szerzőpáros a diskurzusok elméletét a politikai elméletalkotás terepének tekintette. A diszkurzív nézőpont legalapvetőbb filozófiai premisszája, hogy a társadalmi valóságot (identitásokat és viszonyokat) a nyelv konstruálja, a diskurzusok olyan társadalmi cselekvések, amelyek jelentéseken keresztül hozzák létre az objektíven adotttnak vélt valóságot. A diskurzusok sajátja, hogy egymásból alakulva folyamatos konfliktusban léteznek, ún. diszkurzív harcban állnak, amelynek célja, hogy – átmenetileg ugyan – az egyik diskurzus sikeresen rögzítse a jelentéseket, vagyis a hozzá tartozó állítások a köztudatban igazként jelenjenek meg. A jelentéseknek ezt az átmeneti kisajátítását nevezte Laclau és Mouffe hegemoniának.

A továbbiakban le kell horgonyoznunk néhány alapvető elméleti fogalmat, az analízis *terminus technicusait*. Laclau és Mouffe elképzelése szerint a diszkurzivitás területe magában foglal egy adott diskurzust – jelölőivel, jelentéseivel és az azok között fennálló viszonyokkal – és az összes kizárt lehetőséget is, tehát az elvetett jelölőket, jelentéseket és viszonyokat. A diszkurzív tér elemei (*elements*) azok a jelölők, amelyek ugyan jelen vannak benne, de nem reprezentálódnak a diskurzusban. Amikor egy elem bekerül a diskurzusba, mozzanattá válik (*moments*), vagyis más jelekhez való viszonyában aktualizálódik a jelentése. Az elemek közötti kapcsolatképzést artikulációnak nevezzük, az artikuláció politikai gyakorlatokon keresztül valósul meg. Laclau és Mouffe szerint minden diskurzusban vannak fontosabb jelölők, ún. mesterjelölők (*nodal points*), amelyek az artikuláció fő viszonyítási pontjai és általánosan meghatározzák a diskurzus egységét. Egy adott diskurzus vizsgálatához tehát a mesterjelölők beazonosítása elengedhetetlen, ugyanakkor legalább ilyen fontos megtalálni a diszkurzív térben prezentált lebegő jelölőket (*floating signifiers*), amelyek különösen nyitottak különböző jelentések felvételére, meghatározásuk a diszkurzív küzdelem tárgya, így a hegemon pozíció kulcsa is ezen jelölők sikeres lekötése. Diszkurzív megközelítésben a politikai szubjektum és maga az identitás is a jelentések szövevényéből létrejövő társadalmi valóságban adott. Az identitás a diskurzuson belül a különbség (individuális társadalmi identitás) és az egyenértékűség (kollektív politikai identitás) logikáinak megfelelően alakul.

A hegemon pozícióba kerülő diskurzusnak a partikuláris jelentések (pl. demokrácia) meghatározása, és az ezekhez kapcsolódó identitás létrehozása mellett szükségszerű kijelölnie egy horizontot, a társadalom vágyott totalitásának ígéretét, amely kijelöli az értelmezhetőség határait, válaszul szolgál az összes felmerülő társadalmi igényre, és legitimálja a diskurzus mozzanatait (pl. liberalizmus és általában az ideológiák). Ezt nevezi Laclau és Mouffe társadalmi képzetnek.

Laclau 2005-ben rendeli a politikai elemzés fentebb leírt módjához a Populizmust mint kategóriát, tulajdonképpen a politikai működés szinonimájaként; ezzel együtt továbbfejleszti az analitikus keretet: bevezeti az üres jelölő fogalmát, és nagyobb hangsúlyt fektet a népi/politikai identitás kialakításának mozzanatára. A meghatározások dzsungelébe hatolva Laclau elveti a Populizmus mozgalomként vagy ideológiaként⁷ való értelmezését, és inkább a populistaként jellemzett politikai gyakorlatokra fókuszál. A fókusz ezen változtatásával, az inherens deduktív fordulatnak köszönhetően, egyrészt kezelhetővé válik a Populizmus jelenségének szét-tartó sokszínűsége, másrészt a szerző fontos ontológiai elköteleződést tesz, miszerint a politikai gyakorlat nem a társadalmi cselekvő kifejezőmódja, hanem inkább konstituálója, ennek megfelelően a Populizmus nem egy ontikus, hanem egy ontologikus kategória. Hogyan tekinthetünk ennek tükrében a Populizmusra? Egyfajta logikaként, a társadalmi csoportok kialakításának (artikulációjának) logikájaként. Ezen logika mentén válik lehetségessé egy adott közösség egésze (nevezzük társadalomnak), az azon belül működő társadalmi cselekvők és a hozzájuk kapcsolódó különböző politikai akaratok, elképzelések közti szakadék és aszimmetria feloldása.

Laclau az elemzés legkisebb egységét a társadalmi igénnyel (*demand*) azonosítja. Ezek az igények tulajdonképpen a társadalom különböző szintjein megjelenő, nem beteljesített lehetőségek. Az igények mentén a társadalmat rendszerező logikának két – a diszkurzív elméletből átörökölt – aspektusa különböztethető meg, (1) a különbségi logika, amely feltételezi, hogy minden legitim társadalmi igény individuálisan, felmerülésének sajátosságában, adminisztratív módon kielégíthető; valamint (2) az egyenértékűségi logika, amely az individuális igényeket egységben, egy szélesebb körű társadalmi jelenségre adott válaszként, totalizáló módon kezeli. Ez utóbbi artikulációs logika a Populizmus logikája.

Ahhoz, hogy a társadalmi igények egyenértékűségi láncban kapcsolódjanak össze, szükséges egy magasabb szinten meghatározott választóvonal, egy szembenállás, amely nem más, mint a fennálló renddel, a mindenkorai hatalommal szembeni ellenállás. Az egyenértékűségi logika mindig a diszkurzív térben (a kifejezés relációs komplexumában) működik, méghozzá úgy, hogy abban tendenciózusan üres jelölőket (*empty signifiers*) hoz létre. Az üres jelölők jelentések és relációk egész csokrát

7 Érdekes, hogy itt Laclau az ideológia hagyományos marxista fogalmára gondol, saját elképzelésében az ideológia a társadalom kiküszöbölhetetlen dimenziója, amely arra a hitre épül, hogy létezik egy olyan társadalmi berendezkedés, ami egyszerre hozza el a közösség zártságát és átjárhatóságát. Minden esetben ideológiával állunk tehát szemben, amikor egy partikuláris tartalom többnek mutatja magát, mint ami. Ez a definíció teljesen kompatibilisnek tűnik a populizmussal. Vö. Ernesto Laclau: *The Rhetorical Foundations of Society*. Verso, 2014, 14.

hordozzák magukban potencialitásként úgy, hogy tulajdonképpen nincs partikuláris jelentésük. A diszkurzív működés szempontjából ez az üresség és a diskurzusanalitikai keretben meghatározott szabad jelölők által képviselt meghatározatlanság egyazon jelenség két aspektusa.⁸ A közösségen belüli határvonal meghatározása, az egyes oldalakat szervező üres jelölők, a nép versus hatalom dichotómiához tartozó identitások sohasem kötöttek, folyamatos újradefiniálások tárgyát képezik. Az üres jelölőkkel ugyanaz a helyzet, mint a szabad jelölőkkel: a jelentésük átmeneti aktualizálódása a hegemonikus viszony felállását jelzi.

A következő fejezetekben az itt bemutatott analitikus fogalmakat és diszkurzív viszonyokat igyekezzük beazonosítani a „populizmus” jelölőt artikuláló populista diskurzusokban.

A „populizmus” a (neo)liberális diskurzusban

Minthogy a populizmust a liberális diskurzus és maguk a populista diskurzusok is a liberális demokráciával mint hatalmi berendezkedéssel kapcsolatos reaktív jelenségnek látják, így kézenfekvőnek tűnik áttekinteni a demokrácia kapcsolatát a liberalizmussal és a populizmussal. Laclau és Mouffe meggyőzően érvelnek amellett, hogy a modern demokráciáról való gondolkodás – Claude Lefort elemzése óta – egyet jelent a liberális-demokrata rendszerekről való gondolkodással.⁹ Lefort szerint a demokrácia modern formája a hatalomgyakorlás egy olyan szimbolikus keretét képviseli, amelyben a hatalom helye, a korábbi totalitárius rendszerekkel szemben, üres marad. Mouffe szerint azonban különbséget kell tennünk a demokrácia mint a népszuverenitás elvét követő hatalmi struktúra és a demokratikus uralom gyakorlásának szimbolikus kerete között. Az, hogy a liberális demokrácia a modern demokratikus berendezkedés csak egy partikuláris megvalósulása mindkét, Mouffe által megkülönböztetett demokráciaértelmezés szempontjából, egyértelmű: a hatalomgyakorlás a liberális demokráciában a népi és az állami szuverenitás eszményi egységében, a nemzeti szuverenitásban valósul meg;¹⁰ az uralom e formájához egy speciális, az alkotmányra és a hozzá kapcsolódó

8 Laclau: *The Rethorical Foundations*. Id. kiad., 15–16.

9 Laclau: *A populista ész.* Noran Libro, Bp., 2011, 187–190.

10 Losonczi Alpár értelmezi Balibart. Losonczi Alpár: Populista volt-e Arendt? *Beszélő Online*, 2007 (XII):10, október. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/populista-volt-e-arendt> (Letöltés dátuma: 2019. 03. 21. 9:27)

intézményrendszerre építő liberális demokratikus keret tartozik. Ugyanakkor, mivel demokratikus működés csak demokratikus alanyok között lehetséges, amelyeknek megjelenése az egyenértékű igények horizontális illeszkedésének,¹¹ vagyis a „nép” konstruálásának függvénye, így egyértelművé válik, hogy a populizmus a demokrácia szerkezetileg adott lehetősége.

Populizmus és demokrácia kapcsolatát ugyan elismeri a liberális diskurzus, de minthogy a demokráciát mint jelölőt kisajátítja magának, hiszen erre épül a hegemoniája, így a populizmust a kezdetektől a demokrácia kísérteteként vagy patológiájaként¹² artikulálja. A liberális diskurzus intézményesült hegemoniája kizárja a fennálló renddel szembeni alternatívák lehetőségét is: az a priori feltételezett demokratikus alany nem konfrontálódik és a legkevésbé sem politikai (annak a mozgalmi, radikális értelmében).

A populizmus azonban amellett, hogy a népszuverenitást hangsúlyozza, kétségkívül antagonisztikus jellegű, tehát valamiféle jelentős ellentétet kihangsúlyozva, egy, a társadalmon belüli választóvonal mentén határozza meg a népi identitást. A populista mozgalmak a liberális demokratikus identitással szemben határozzák meg a népi identitást mint politikai szubjektumot, mivel ez előbbi nem tekinthető politikainak. Az antagonizmus, amely a populista mozgalmak egyik központi jellemzője, mintegy rákényszeríti a kizárt diskurzust is, esetünkben a liberális demokrácia diskurzusát, hogy maga is egyre inkább ezen szembenállásban határozza meg magát. Az első fogalmi zavarok a populizmussal kapcsolatban feltehetően itt kerültek a képbe, ugyanis a liberális demokratikus rend, illetve a hozzátartozó társadalmi szubjektumok szempontjából értelmezhetetlen a fennálló rendszer által kielégítetlenül hagyott társadalmi érdekekben rejlő politikai potenciál, és a nép (újra)politizálódásának ideológiai szempontból változatos alternatívái. A populista jegyeket mutató különböző mozgalmakra tehát egyöntetűen a populizmus nevet sűtik rá, amely így tulajdonképpen szabad jelölővé válik, vagyis jelentések és tartalmak sokasága rendelhető hozzá: '68 után egy konzervatív utópisztikus ideológia, esetleg a parasztság igényeire választ kínáló szocialista mozgalmak, majd a 2000-es évektől a szélsőjobboldali (fasiszta) ideológia. Így lesz a populizmusból egy olyan jelölő, amely a diszkurzív térben a liberalizmus jelölő mellé kerül úgy, hogy szemantikai szinten mindazokat a jelentéseket, amelyek a liberalizmus sajátjai, csupán ráaggatják a populizmusra, minden egységes artikuláció nélkül (ti. hogy az

11 Laclau: *A populista ész.* Id. kiad., 195.

12 Antal Attila: *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán.* Napvilág Kiadó, 2017, 126–129.

egy meghatározott ideológia, vagy egy a fennálló rendszerrel szembeni morális attitűd).

A populizmus legáltalánosabban elfogadott jelentése a liberális diskurzusban a szélsőjobboldali „nemzeti” politika, amely a liberális intézményrendszer legfontosabb és legveszélyesebb kihívása. A populizmus ebben az értelemben ugyan azt az üzenetet közvetíti, hogy a nép nevében szól, jóllehet első lépésben megosztja a népet (mint állampolgárok összességét) egy „Mi” vagyis egy etnikailag, társadalmilag és kulturálisan meghatározott túlidealizált közösség és az „Ők vagyis a „nép” egységét, értékeit és sikerességét fenyegető (nemzeti és nemzetközi) elemek összességének szembenállásával. Ez a szembenállás nem annyira antagonisztikus, mint inkább bellicista, hisz háborús retorikával felszított harag és gyűlölet konstituálja az összetartozás érzését, a közösségi identitást. Az elit, vagyis az üzletemberek és értelmiségiek, valamint a bevándorlók és a más kulturális közegekből érkező állampolgárok kerülnek a gyűlöletkeltés fókuszába. A populizmus „nemzeti” karaktere tehát valójában inherens xenofóbiát és antidemokratikus mozzanatokat takar. E jellemzőkből adódik, hogy a populizmus fellép a globális tendenciák és a nyílt társadalom elképzelése ellen, és alapvetően szkeptikus és elutasító az Európai Unióval mint a liberális intézményrendszer szupranacionális megvalósulásával szemben.¹³

A populizmus tehát nem alternatívaként tűnik föl, hanem a demokratikus rend (neo)liberális hagyományához társított értékeinek (mint a szabadság, azaz az egyéni szabadság tiszteletben tartása; az egyenlőség, azaz a törvény uralma; és a testvériség, azaz az emberi jogok védelme) tagadásaként. Az egyetemes emberi értékek védelmezőjeként a liberális diskurzus nem politikai, hanem sokkal inkább morális értelemben konfrontálódik: a populizmus a diszkurzív térben az erkölcsi elmarasztalás karanténjába kerül. A populista diskurzushoz tartozó identitások tekintetében is kíméletlenül elmarasztaló a liberális diskurzus: a populista politikusok a liberális politika keretei közül kiszorult agitátorok, akik ígéretesekkel és hazugságokkal teli demagógiával tévesztik meg az egyszerű tömeget.

A „populizmus” jelölő jelentésváltozatait a liberális diskurzusban, azon belül kifejezetten a nyugat-európai liberális diskurzusban egyrészt – ami a tudományos használatát illeti – az első fejezetben tárgyalt kísértet metafora mutatja be, másrészt, a jelen a fejezetben tárgyalt kvázi-politikai

13 Az ebben az értelemben használt populizmus összefoglalóját nyújtják David Frum nyilatkozatai a *Munk Debates* által rendezett vita során. *Munk Debate: The Rise of Populism*. 2018. 11. 02. Elérhető: <https://www.munkdebates.com/The-Debates/The-Rise-of-Populism> (Letöltés dátuma: 2019. 03. 21. 10:15).

szférában, a morálisan elítélendő, negatív értelmű szélsőjobboldali ideológiai tartalmak jelenítik meg.

A „populizmus” a jobboldali diskurzusban – nacionalizmus újratöltve

Jóllehet a populizmus és a jobboldal kapcsolata szinte magától értetődőnek tűnik, és léteznek magukat populistának kikiáltó jobboldali politikai diskurzusok is, ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a jobboldali populizmus eredetileg sem diszkurzív, sem elméleti szinten nem a jobboldal terméke. A neoliberais és egyes baloldali diskurzusoknak köszönhetően a hidegháborús időszakot követően mind Európában, mind Amerikában az egyre jelentősebb szélsőjobboldali politikai mozgalmakat és pártokat általában „populistaként” azonosították. Ennek az azonosításnak az alapja az általánosan elfogadott feltételezés, miszerint a Populizmus politikai logikájának jellemzője, hogy a népet mint kollektív (nemzeti vagy faji) identitást valamilyen mi-ők szembenállás révén alkotja meg. Chantal Mouffe, eggyel továbblépve, a jobboldali populizmust a neoliberais diskurzus hegemoniájának és az ez által megteremtett politikán túli konszenzusnak (*post-political consensus*) a következményeként gondolja el. Ez a konszenzus egy olyan állapotot jelent, amelyből hiányzik a társadalmon belül széles skálán mozgó politikai érzelmek és alternatívák valódi demokratikus megvitatása: „Több országban ez a demokratikus deficit járult hozzá a magukat a nép képviselőinek és a politikai elit által bitorolt jogaik védelmezőinek kikiáltó jobboldali populista pártok kialakulásához.”¹⁴

A „populizmus” fogalmának útja a jobboldali politikai diskurzusba a diszkurzív eljárások működésének, valamint a politikaelméleti és -történeti diskurzus és a *Realpolitik* sajátos összekapcsolódásának talán legszebb példája. A „populizmus” fogalomhasználatának fejlődését és jobboldali jelölővé válását Anton Jäger *The Myth of „Populism” c. Jacobin*-cikkében mutatja be lépésről lépésre.¹⁵ Jäger különbséget tesz a

14 Chantal Mouffe: The 'End of Politics' and the Challenge of Right-wing Populism. In Francisco Panizza: *Populism and the Mirror of Democracy*. Verso, 2005, 53. (A szerző fordítása.)

15 Vö. Anton Jäger: The Myth of „Populism” *Jacobin* 2018. 03. 01. <https://www.jacobinmag.com/2018/01/populism-douglas-hofstadter-donald-trump-democracy> (Letöltés dátuma: 2019. 03. 24. 18:10).

populizmus európai és amerikai fogalma között, míg az előbbi szerinte szinte kizárólagosan negatív konnotációt hordoz, addig az utóbbinak kettős referenciakerete van: egy semleges és egy negatív. Ennek a kettős-ségnek az oka, hogy a Populizmus – nagy kezdőbetűvel, a XIX. század végi, főleg agrárszocialista jegyeket mutató amerikai agrárpopulizmust jelölve – az amerikai történetírás egyik legnagyobb szakmai vitájának gyújtópontjába került. Míg Richard Hofstadter és köre a Populizmust proto-totalitáriánusnak és rasszistának, lényegében szélsőséges jobboldali elhajlásnak bélyegezte, addig a progresszív történetírók a jeffersoni hagyomány utolsó képviselőjét, a marxista amerikai történetírók a radikális politika lehetőségét látták benne. A történettudományban ugyan megkérdőjeleződtek Hofstadter elképzelései, de az 1960-as évek modernizációs elméleteibe – ugyancsak Hofstadter körének¹⁶ köszönhetően – Latin-Amerika, Kelet-Ázsia és Afrika alternatív modernizációs folyamatainak jellemzése kapcsán a „populizmus” kifejezés az „illiberális demokrácia”¹⁷ szinonimájaként vonult be.

Pierre-André Taguieff 1984-es *La rhétorique du national-populisme* c. szövegében – Hofstadter és köre definíciója alapján – vezeti be a „nemzeti populizmus” fogalmát a francia szélsőjobboldali, bevándorlásellenes Nemzeti Front (*Front National*) politikájának jellemzésére. Ez tulajdonképpen az a mozzanat, amikor a „populizmus” fogalma egyértelműen eltolódik a jobboldali irányba az európai tudományos diskurzuson belül.

A francia sajtóban is egyre fölkapottabb populizmus az 1990-es években billogként égett rá a francia nemzeti identitást radikalizáló Nemzeti Frontra. Válaszul Jean-Marie Le Pen egy egyszerű retorikai fogással artikulálta, a jobboldali diskurzus elemévé tette a populizmust: egy interjúban kijelentette, hogy amennyiben populista az, aki meghallgatja a nép hangját, annyiban ő biztosan populista. A Taguieff által pejoratív érelemben használt nemzeti populizmus hamar a Nemzeti Front dicsőséges jelszavává lett. A „populizmus” fogalma tehát semleges (vagy azzá magyarázható) jellegzetességét megtartva előjelet váltott a jobboldali diskurzusban: populistának lenni annyi, mint a nép akaratát képviselni a liberális rendszerrel és az általa kitermelt elittel szemben.

A populizmus diszkurzív meghódítása tekintetében Le Penhez hasonlóan járt el Orbán Viktor is, aki egy 2015-ös, a *Politícónak* adott interjúban arra a felvetésre, hogy sokan populistának tartják, a következőt válaszolta: „Mert az vagyok. A probléma az, hogy sokan nem tudják, hogy ez mit jelent. A magyar fülek számára nem hangzik rosszul.

16 Seymour Martin Lipset, Daniel Bell, Edward Shils.

17 Az illiberális demokrácia jelentése itt: kiépült jogrendszer nélküli demokrácia.

Populistának lenni annyit tesz, hogy a népet szolgálod. Ez pozitív.”¹⁸ Orbán ugyan magyar nyelven nem hivatkozik magára populistaként, de az európai jobboldali populista diskurzusokhoz csatlakozva, egy artikulációs húzással pozitív jelentéssel tölti fel a populizmust. A Fidesz nemzeti diskurzusa valójában implicit módon populista: a „migránsokkal” és „Brüsszellel” kapcsolatos antagonizmusban felfedezhető a Populizmus egyenértékűségi logikája, továbbá az önmeghatározás központi mozzanata az „illiberális demokrácia.” Az illiberális demokrácia – azon túl, hogy megidézi a már említett hofstadteri referenciát – a Fidesz hegemon diskurzusában társadalmi képzetként képviseli azt a horizontot, amelyen belül a jelentések és identitások meghatározódnak: az ígélet egy, a (neo) liberális rendszer hibáit és problémáit kiküszöbölő, a népszuverenitásra építő nemzeti demokratikus rend.

A jobboldali diskurzusok közül kiemelkedik egy, amely a populizmust a saját körébe utalja, saját mozzanataként definiálja újra: Steve Bannon populizmusa. A Trump-adminisztráció korábbi főtanácsadója és vezető stratégája az amerikai intézményes politika világában ugyan perifériára szorult, de szerepét a jobboldali populizmus artikulálásában a brüsszeli székhelyű, általa alapított A Mozgalom (*The Movement*) elnevezésű szervezet is jelzi.¹⁹ A 2018. november 2-án a Munka debate szervezésében David Frummal folytatott közéleti vita vizsgálatra érdemes összefoglalóját nyújtja Bannon populizmusának. A vitaindító kérdések azt pedzegetik, hogy a hosszú ideje meghatározó liberális értékeket visszaszorítva, vajon a populizmus lesz-e a nyugati politika jövője? (Az tehát fel sem merül, hogy esetleg a populizmus összeegyeztethető lenne a liberalizmussal vagy annak értékeivel.) A populizmus előretörésének okát Bannon a közgazdaság szintjén határozza meg: szerinte a 2008-as válság tapasztalatai és a következő begyűrűző pénzügyi összeomlás előszele ébresztette öntudatra a politikai szférában alulreprezentált középosztályt és munkásosztályt (a bázist jelentő „Mi”) a gazdasági mechanizmusok mögött álló elittel (az ellenséges „Ők”) szemben. Egyértelműen megtörténik a diskurzust meghatározó szembenállás frontvonalának

18 A nyilatkozat angol nyelven jelent meg, forrása: 'All the terrorists are migrants' Matthew Kaminski interjúja a *Politicon*, 2015. 11.23.

19 A Mozgalom célja egy nemzetközi populista kapcsolatháló kiépítése, valamint az európai szélsőjobboldal támogatása volt a 2019-es Európa Parlamenti választások előtt. Ugyan nem sok európai jobboldali párt vállalta hivatalosan a közöséget a szervezettel, de európai körútja során Bannon kapcsolatba lépett az összes jelentősebb szélsőjobboldali párttal. Lásd: Nico Hines: Inside Bannon's Plan to Hijack Europe for the Far-Right. *Daily Beast*, 2018. 07. 20. Elérhető: <https://www.thedailybeast.com/inside-bannons-plan-to-hijack-europe-for-the-far-right> (Letöltés dátuma: 2019. 03. 27. 20:47)

meghúzása: a gazdasági szempontból kiszolgáltatott, politikai érzelmeit tekintve frusztrált „kis emberek” egyenértékűségi logika mentén történő mobilizálása az egyéni érvényesülési nehézségekért és az ország aggasztó helyzetéért felelőssé tehető hatalmi elit ellenében. A „populizmus”, az „új politikai forradalom” üres jelölőként jelenik meg, a hozzá kapcsolódó társadalmi képzet egy olyan, a népszuverenitásra építő demokratikus államot vizionál, amely adminisztratív terhektől mentes, minden tekintetben biztonságos, és a globalizációs tendenciák negatív hatásaitól független. Az illiberális demokrácia is előkerül a diskurzus mozzanataként, a hagyományos zsidó-keresztény értékek restaurációjának, valamint az állampolgári érték és a jólét maximalizációjának értelmében. A diskurzus mesterjelölőjeként jelenik meg a „nemzetállam,” amely egy adott ország függetlenségét és állampolgári kontrollját hangsúlyozza a hatalomgyakorlás olyan transznacionális entitásaival szemben, mint az Európai Unió vagy a NATO.

E rövid áttekintés alapján Steve Bannon diskurzusa nemcsak a jobboldali populizmus elemeinek és mozzanatainak szinte teljes katalógusát szolgáltatja – a bevándorlás és a bevándorlók jelentette veszély artikulálása nem kerül előtérbe az elemzett szövegben –, hanem azt is bizonyítja, hogy a populizmus egyes jobboldali politikai mozgalmak diszkurzív mozzanatává lett és egyre inkább meghatározza a jobboldal által konstruált társadalmi valóság kereteit.

A „populizmus” a baloldali diskurzusban

Az itt tárgyalt diskurzusok között a baloldali diskurzuson belül a legmegosztóbb a „populizmus” politikai jelensége. Az intézményesült baloldal a szavazóbázisát féltve egy újabb reakciós elemet lát a populizmusban. A marxista elmélet teoretikusai, köztük Slavoj Žižek álláspontja szerint a populizmus az intézményesített posztpolitikával járó inherens árny (kísértet?), az elutasításból és a tehetetlenségből adódó negatív jelenség.²⁰ A populisták, a marxistákkal szemben a társadalmi problémák megjelenéséért nem magát a rendszert teszik felelőssé, hanem annak bizonyos funkciót tévesztett elemeit (oligarchák); a populista mozgalmak szempontjából mobilizáló hatású 2008-as gazdasági válság például a populisták szerint egy olyan rendszerhiba, amelyet a pénztőke túlzott koncentrációja váltott ki, a marxisták szerint viszont a meghaladó

20 Slavoj Žižek: Against the Populist Temptation, *Critical Inquiry*, 2006 (32):3, Spring, 567.

kapitalizmus inherens jelensége. Hovatovább Žižek a populizmus létjogosultságát a baloldal értelmezési kereteként is elutasítja:

„amennyiben elfogadjuk Laclau azon téziséét, hogy a populizmus egy formális politikai logika, amelyhez nem kötődik semmilyen tartalom, ez csak azzal a (többi jellegzetességéhez mérten »transzcendentális«) sajátossággal ruházta föl, hogy az antagonizmust pozitív entitássá »dologiasítja«. Ennek következtében a populizmussal *per definitionem* együtt jár az ideológiai misztifikáció minimuma, alapformája, ami miatt, – habár ez effektíve a politikai logika formális kerete vagy mátrixa, amely különböző politikai irányultságokat vehet föl (reakciós-nacionalista, progresszív-nacionalista) – minthogy maga a fogalom áthelyezi az immanens társadalmi antagonizmust [osztályharc] az egységesített nép és annak külső ellenfele antagonizmusába, magában rejt egy hosszabb távú protofasiszta tendenciát.”²¹

A populizmus tehát a baloldali diskurzusban Ernesto Laclau és Chantal Mouffe poszt-marxista kritikai diskurzusában jelenik meg „mozzanatként”, azaz a baloldali diskurzuson belül artikulált elemként. A második fejezetben bemutatott politikaelméleti keretben a populizmus nem más, mint egy diszkurzív stratégia, a politikai megnyilvánulásának szinonimája. Laclau nyomán Chantal Mouffe a neoliberais posztpolitikai valóságot elemelve arra a következtetésre jut, hogy a kurrens társadalompolitikai kontextus populistá stratégiákat követel meg, ennek megfelelően a baloldal lehetősége is egy populistá diskurzus kialakításában rejlik.

Mouffe szerint az utóbbi időben, főleg a gazdasági és migrációs válságnak köszönhetően egyre több társadalmi ellentmondás került előtérbe, és egy olyan állapot állt elő, amelyet Gramsci nyomán *interregnum*-nak nevezhetünk. Az *interregnum* a krízis egy periódusát jelöli, amely során a hegemónikus diskurzus, esetünkben a neoliberais demokrácia több eleme és viszonyrendszere is megkérdőjeleződik. Mouffe a hegemónikus viszonyok átrendeződésének ezt az időszakát nevezi *populista pillanatnak* (*populist moment*).²² Az időszakra jellemző diszkurzív harcok elsődleges terepe a demokratikus rend legközvetlenebbül adott formája, vagyis a nemzetállam, ezen a szinten kellene a jobboldali diskurzusokkal szemben egy új szótár segítségével artikulálni a társadalmi igényeket.

21 Uo., 557. Ugyan Laclau a *Critical Inquiry* következő számában részletesen reagál Žižek kritikájára, a választanulmányából igazából az derül ki, hogy a kettejük populizmus-értelmezésnek különbsége annak tudható be, hogy Žižek marxista, míg Laclau posztmarxista.

22 Chantal Mouffe: *For a Left Populism*. Verso, 2018, 12.

A baloldali populizmus programja a demokrácia radikalizálása, vagyis a szabadság és egyenlőség effektív alkalmazása, az ehhez kapcsolódó stratégia a rendszer immanens kritikája mentén egy új hegemónikus rend felállítása az alkotmányos liberál-demokratikus kereten belül. Ez a baloldaliság egy új irányt jelent a szélsőséges baloldal forradalmi stratégiájával és a szocialisták steril reformizmusával szemben, úgy, hogy – a politikai gyakorlat terén a kettő jellemzőit ötvözve – leginkább egy *radikális reformizmust* képvisel.²³

A baloldali populizmus radikális reformizmusának célja az, hogy a „nép” kollektív akaratának konstruálásával a liberalizmus és a demokrácia tartalma és a közöttük fennálló viszonyrendszer úgy artikulálódjon újra, hogy a demokrácia fogalma demokratikus eszmékkel – egyenlőség, a kormányzó és a kormányzott azonossága és népszuverenitás²⁴ – töltődjék fel.²⁵ Az artikuláció szintjén Mouffe szerint ez úgy kivitelezhető, hogy a népet az oligarchiával szemben határozzuk meg, a népi identitás meghatározásakor pedig az egyenlőség és a társadalmi igazságosság elveit érvényesítjük. Az, hogy ez miért különösen fontos, akkor válik érthetővé, ha figyelembe vesszük a populizmus bázisául szolgáló társadalmi réteget, amelyet Tallár Ferenc a prekariátussal²⁶ azonosít: ez az új „társadalmi osztály” elsősorban a rugalmas munkaviszonyok által kizsákmányolt munkavállalókból és a munkanélküliekből tevődik össze, másodsorban a globalizáció veszteseiből, vagyis mindazokból, akik a szocio-ökonómiai létbizonytalanság állapotában tengődnek és ehhez párosulva alacsony az érdekérvényesítő képességük. A baloldali populizmus feladata tehát, hogy az ellehetetlenülés érzésével járó affektusokat felszabadítsa és az egyenlőség, valamint a társadalmi igazságosság jegyében egy közös akarat formájában kristályosítsa ki, vagyis hogy a prezentáltat reprezentálttá téve véghezvigye a társadalom repolitizálásának projektjét. Mouffe elismeri, hogy ehhez a projekthez, vagyis a politikai tudat kialakításához, a diskurzus artikulálásán túl, szükség van egy olyan szimbolikus alakra vagy vezetőre, aki a diskurzus szerzőjének szerepében tűnik föl, fontos azonban, hogy a nép hangját képviselő vezetőnek vagy pártnak *primi inter pares*nek kell lennie, vagyis mellérendelő pozícióban kell maradnia az általa képviselt politikai szubjektumokkal.

23 Uo., 45.

24 Laclau Mouffe idézete nyomán. In Laclau: *A populista ész.* Id. kiad., 191.

25 Mouffe: *For a Left Populism.* Id. kiad., 44–45.

26 *A precariat a precarity* (bizonytalanság) és a *proletariat* (proletariátus) összevonásából megalkotott angol kifejezés fordítása, elsősorban közgazdaságtani és szociológiai szakfogalom, amelyet Guy Standing teoretizált.

Mouffe nyitva hagyja a baloldali populizmus nemzetközi szintű mozgalommá válásának lehetőségét, Tallár Ferenc meglátása²⁷ szerint azonban ez a mozgalom inherens lehetősége, a „*politikailag szervezett nép*” etnikai, kulturális és territoriális határokat átlépve is konstruálódhat: ahogy a populizmus bázisát jelentő prekariátus meghatározható nemzetközi szinten, úgy az egyenértékűséget szolgáltató antagonisztikus határvonal is meghúzható globálisan. Étienne Balibar, az Európai Unió kifulladását kommentálva, szintén egy posztnacionális európai populizmusban látja az európai politikai projekt egyetlen lehetőségét.²⁸

Ebben a fejezetben a „baloldali populizmus” diszkurzív terének pontosabb beazonosítása érdekében inkább az elméleti diskurzus került előtérbe, ugyanakkor – ahogy Tallár is rávilágít – „[a] Syriza, a Podemos, az Öt Csillag, valamint a világ számos baloldali mozgalma (amelyek között a Sanders támogatóit tömörítő mozgalom, vagy a Varufákisz-féle DiEM25 is említhető) bizonyítja, hogy a fenti, ideáltipikus formájában leírt baloldali populizmus jelen van a politika újraácsolás alatt álló színpadán.”²⁹

27 Tallár Ferenc: Populizmusok és demokráciák, avagy a politika újraácsolt színpada, *Politikatudományi Szemle*, 2017 (26):1, 130.

28 Étienne Balibar: Europe: Final Crisis? Some Theses, *Theory & Event*, 2010 (13):2. Elérhető: <https://muse.jhu.edu/article/384016>. (Utolsó letöltés: 2019. 03. 26. 22:40).

29 Tallár: i. m., 128.